

Fataburen 1984

Fataburen

1984

Fataburen

1984

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Utsnitt ur bildmontage från Atlas verkstäder i Stockholm. Teckning av Georg Stoopendaal (1866–1953), publicerad i Svenska Familj-Journalen Svea 1888.

Pärmens baksida: Skiss till utställningsbyggnad i Nordiska museets stora hall för utställningen Modell Sverige. Teckning av Leif Qvist.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1984

ISBN 91 7108 237 9

ISSN 0348 971 X

Det manliga försprånget

Om kungens kanslister och företagens bokhållare

Birgitta Conradson

... och då hans far frågade honom vad han ville bli, svarade han icke att han ville bli diktare, utan att han ville gå in som extra i något ämbetsverk. Och fadern fann behag i detta svar och såg däri ett tecken att hans son skulle bli lika förständig och lycklig som han själv... Men hos chefen för det ämbetsverk till vilket Martin huvudsakligen ämnade förlägga sin verksamhet, måste han personligen göra sin uppvaktning... i frack och vit halsduk...

– Herrn blir antagen och kan infinna sig i morgon för att börja sin tjänstgöring, om det finns något att göra. (Hjalmar Söderberg, Martin Bircks ungdom, 1901)

Hjalmar Söderberg fick år 1888 anställning som extraordinarie vid Generaltullstyrelsen. Hans dagliga arbetsuppgift blev att granska tjocka räkenskapsböcker och "sätta

Stockholms gasverks bokföringsavdelning år 1904. En manlig värld – inte olik den som Martin Birck, alias Hjalmar Söderberg, upplevde på Tullverket några decennier tidigare. Foto Gustaf Anckert, Stockholms Stadsmuseum.

Svenska livförsäkringsbolaget (så småningom Trygg Hansa) året 1905. I den praktfulla expeditionslokalen arbetade kvinnliga skrivbiträden och manliga föreståndare sida vid sida.

kråkor i kanten". Om han visade sig ärlig och flitig, vilket var "det förnämsta i statens tjänst" kunde han hoppas att om "åtta eller tio år bli ordinarie". Men konkurrensen om befordringarna var stor.

Det fanns inte bara få befattningar utan också få "tjänstemän" under större delen av 1800-talet. Vid industrialismens genombrott (o 1870) var de cirka 5 % av alla yrkesutövare. De tjänstemän som fanns var övervägande män. De innehade sk förtroendeposter i statlig eller privat tjänst, något som kvinnorna in på 1900-talet var utstängda från – av både formella och konventionella skäl. Den tudelade arbetsmarknad vi har idag – inte minst inom tjänstemannasektorn – har sin historiska förklaring. Genom

att männen – ämbetsmännen, de nya företagarna och deras medarbetare – var "herrar på täppan" under industrialismens genombrottsskede kunde de styra traditionen och ensamma forma de regler som länge kom att avgöra vad som ansetts för "typiskt" manliga respektive "typiskt" kvinnliga arbetsuppgifter. De fick ett kulturellt och socialt försprång.

Den tidens tjänstemän hade om inte marskalkstaven i ränseln så dock chefskontorsnyckeln i fickan.

(Fritz Croner, 1951)

Dagens mycket heterogena grupp av tjänstemän – homogent endast som fackligt be-

grepp – har inte mycket gemensamt med det tidigare 1800-talets privilegierade tjänstemän, med de aristokratiska ämbetsmännen, de första banktjänstemännen och med brukens förvaltare och bokhållare. Men ändå... de gamla "tjänstemannaprivilegierna" att få arbeta "med huvudet", vara i skeendets centrum, delta i besluten, arbeta i ren och tyst miljö omgiven av "bildade" och välklädda människor har överlevt som känsla betydligt längre – "ett fördröjt eko" (Braverman 1977, s 282) – än de ursprungliga villkoren.

All form av "kontorsarbete" har någon gång i begynnelsen varit liktydigt med företagsledning. Gustav Vasa – vår förste kontorist? – skötte i princip själv rikets affärer till dess han efter tyskt mönster till sin

hjälp utsåg några kammarråd. Så småningom under de efterföljande vasakungarna lades grunden till vår byråkrati och centrala statsförvaltning med de första ämbets- och tjänstemännen som kungens och kronans förtroendemän. Den förindustriella tidens privata företagare som bruksägarna, handelshusens köpmän, handhade till stor del de planerande och förvaltande arbetsmomenten själva. Det viktiga brevskrivandet var länge företagarens självklara uppgift: Från firma Abraham och Jakob Arfwedson i Stockholm finns tex följande insidesbeskrivning från 1700-talets förra del: "... var Abraham den ledande kraften som i alla viktigare frågor förde underhandlingar och dikterade besluten, och när skrivelser avlätos till myndigheterna, skötte han till och

Två kvinnliga skrivbiträden vid mitten av 1920-talet. Skrivmaskinen var ett så pass nytt hjälpmedel, att jalousibordet med fel skrivhöjd ännu inte bytts ut. Foto O Ellquist.

med renskrivningen med sin prydliga pikur" (Croner 1951, s 38).

Fritz Croner som utfört den första systematiska analysen av den svenska tjänstemannakåren (1951, 1963) har beskrivit hur ledningsfunktionerna – administrationen och förvaltningen – under industrialismens framväxt successivt har spaltats upp på olika ledder. När arbetsmängden växte skaffade sig företagen en "förlängd arm" och delegerade till medarbetare som socialt och politiskt stod dem nära. När arbets- och personalkostnaderna ökade miste den "förlängda armen" sitt ursprungliga fäste. Och det är i detta sammanhang, när arbetsuppgifterna spaltades upp i allt enklare rutiner som kvinnorna kom in i kontorshistorien.

Industrialismens växande marknad kom att få behov av kvinnornas arbetskraft liksom av invandrarnas hundra år senare. Men hur, var och på vilka villkor bestämdes av männen på grund av deras "försprång" inom både politik och näringsliv. Den offentliga sektorn växte snabbt från och med 1860-talet och erbjöd de utbildade kvinnorna från över- och medelklass tillträde till lägre befattningar inom skola och sjukvård, samt inom de nya, personalkrävande verken som post och telegraf. Men inom de centrala ämbetsverken konkurrerade ännu enbart männen och för säkerhets skull sattes ett karriärtak för kvinnorna som inte togs bort förrän in på 1920-talet (behörighetslagen 1923). Genom näringstvångets upphörande 1864 blev kvinnorna, åtminstone de ogifta, i princip jämställda med männen på den privata arbetsmarknaden, men som egna företagare kunde de på grund av traditionens spärrar endast hävda sig inom detaljhandeln och restaurangbranschen.

Under hela 1800-talet fanns ett stort överskott av ogifta kvinnor, framförallt i Stockholm. Arbetarkvinnorna kunde försörja sig som pigor eller i fabriker. För medelklassens kvinnor var försörjningsmöjligheterna betydligt mer begränsade. De kunde av konventionella skäl varken bli pigor eller fabriksarbeterskor, och de underbetalda men socialt lämpliga kontoristplat-

serna var det ont om långt in på 1900-talet. Edith Lindbom, en av förgrundsgestalterna i kontorskvinnornas tidiga fackliga kamp, har i en intervju berättat hur hon vid seklets början sökte plats hos en firma som annonserade efter en flicka "med gott föräldrahem i staden": "Då jag kom till firman fann jag att hela trappuppgången var fylld av flickor, de stod i kö långt ut på gatan. Chefen lät släppa in oss tio i taget, vi ställdes upp i rad framför honom för inspektion. Han pekade ut dem som tycktes honom användbara och begärde deras betyg..." (Berger u.å., s 8).

Vilka var dessa "första" tjänstemän? Hur utförde och upplevde de sina arbeten? Vilka villkor låg till grund för deras livsmönster och för de yrkesregler som utvecklades? De exemplifierande citaten i det följande är huvudsakligen hämtade från självbiografier och memoarer. Dessa "inifrånbeskrivningar" har dock tecknats ned i efterhand utslutande av män som lyckats i det offentliga livet, eller möjligen av kvinnliga släktingar till dem som lyckats – "då konsul Göransson och hans män hade annat att göra än skriva ned hvad de själva gjorde..." (Sigrid Göransson om sin farfar i sin bok om Sandviken, skriven 1912.) Den stora skaran av manliga och kvinnliga tjänstemän som aldrig kom att göra några framgångsrika karriärer har däremot lämnat få ledtrådar till eftervärlden om sina yrkesliv.

Kronans torra kaka

Jag tycker det är styfvare att sköta en maskin än att själv vara en maskin... Jag vill inte disputeras med unge herrn, för han förstår väl det där bättre än jag. Och nu för tiden har ju ungdomen sådana besynnerliga idéer om allting. Men jag tycker i alla fall, att han skulle vara nöjd nu, som har fått en så bra plats. Kronans kaka är nog torr, men den är säker, och sin pension har man... Jojo, man får allt vara nöjd... (Hugo Öberg, Det stora kontoret, 1909)

Det har funnits och kanske fortfarande finns en prestigeskilnad mellan att arbeta på ett statligt ämbetsverk och på något pri-

"Några Embetsmannatyper" har Fritz von Dardel (1817–1901) kallat den här akvarellen från 1800-talets mitt.

vat affärskontor, beroende på dessa arbetsplatsers skilda utveckling och skilda arbetsvillkor. En ordinarie statlig tjänst – när man väl fick den – har alltid betraktats som säker, oberoende av konjunkturerna, medan en privat anställning i tidigare skeden har varit mycket godtycklig.

En kvinnlig kontorist, född 1892 i medelklassfamilj, sökte sin första plats på 1910-talet. Hennes beskrivning visar hur man då uppfattade denna rangskillnad:

Att få en kontorsplats i Norrköping [hemstaden] upplevde jag som något tråkigt. Där fanns bara affärskontor. I stället sökte jag till olika statliga ämbetsverk vilket var mitt mål. Ämbetsverken var så trevliga arbetsplatser, men det var svårt att få jobb där. De hade kort arbetstid, från klockan tio till fyra. *Det var en bildad miljö* [min

kursivering]. Affärskontoren kunde vara väldigt otrevliga.
(KU 8378:37)

Vad var det då för "bildat" med denna arbetsmiljö? Under större delen av 1800-talet rekryterades de flesta till ämbetsmannabanan ur aristokratin, även om denna karriär formellt stod öppen även för andra socialgrupper. Men på grund av de speciella villkoren fordrades inte bara tillgång på förmögenhet utan också, med tanke på konkurrens om de attraktiva tjänsterna, goda kontakter med samhällets toppar.

Louis De Geer (1818–96) har i sina Minnen (del I 1892, s 55–64) beskrivit den allra första början av sin statsmannakarriär, hur han började som riddarhuskanslist på 1840-talet. Det var ett "enahanda" arbete och

"ett ändlöst skrifvande", men det gav de nödvändiga kontakterna. I De Geers framtidsplanering ingick inte bara en framgångsrik yrkeskarriär utan också möjligheterna till ett rikt giftermål. En dam som vunnit hans intresse beskrevs med följande förbehåll: "Föräldrarna voro förmögna men ej rika, helst deras egendom bestod af järnbruk, som ofta äro underkastade ogynnsamma konjunkturer."

Rangen var viktigare än lönen. Om de dåliga, för att inte säga obefintliga lönerna på 1840-talet skrev De Geer: "De unga männen i verken buro titeln af kungliga sekreterare, men dem bestods, såsom extraordinarie... icke annat arvode för deras tjänstgöring än lösen för två lispund talgljus..." Men tillade: "Man kunde dock genom uppvaktning förtjäna sådana ljuspenningar på mera än ett ställe..." Detta möjliggjordes av att arbetstiden var kort, cirka tre till fyra timmar: "... samtidigt med min tjänstgöring i justitiestatsexpeditionen arbetade jag i riksarkivet, där äfven jag fick en andel af Hans Järtas riksarkivarielön, som han hel och hållen delade ut till extraordinarie tjänstemän. Jag ordnade och registrerade där en del papper..." Denna företeelse känner man igen från Strindbergs skildring av bl a "Kollegiet för utbetalandet av Ämbetsmännens löner" i romanen Röda rummet (1879).

Men trots biinkomster hade De Geer svårt att utan skuldsättning klara den livsföring som anstod hans samhällsklass: "Det enda, hvaruti jag jämförelsevis utvecklade en ringa lyx, var uti kläder [har varit viktigt även för 1900-talets tjänstemän]... Men detta var också nödvändigt, då jag umgicks och ville umgås i Stockholms högsta sällskapskretsar..." Gunnar Richardson, som i boken Kulturkamp och klasskamp (1963, s 4f) tecknat bilden av det oscarianska samhället har påvisat hur de högre samhällsklasserna ännu under sent 1800-tal betraktade sällskapslivet som ett viktigt led i yrkeskarriären. I sällskapslivet skaffade man sig inte enbart kontakter, där bekräftade man sin identitet och samhällsställning. Följande citat ur diplomaten Einar

Brevtyngd av glas med Carl XV:s porträtt från 1800-talets mitt.

Modigs memoarer (utg 1954) ges som exempel på hur en lägre och dåligt betald statlig tjänst ännu på 1890-talet gav god utdelning på den sociala prestige-skalan:

När jag med avsmak försökte sleva i mig den odrägliga tisdagssoppan eller när jag åt mitt torra franska bröd utan smör till kvällstéet, kunde jag ju tänka på att pappa [som var revisor i ett statligt verk] en gång om året var bjuden på slottet, på kungabal... Ja en ämbetsman var en ämbetsman och ansåg sig fullt befogad att se ner på grosshandlare, fabrikörer och byggmästare... Med de kretsarna hade man ingenting gemensamt. Den som inte var civil ämbetsman borde vara officer, läkare, kanske ingenjör... Om arbetarnas levnadsförhållanden hade jag ingen aning. Jag visste bara att en illa klädd person var en arbetare; begreppen arbetare och buse var inte strängt åtskilda...

Om sin tid som universitetskansler på 1880-talet skrev De Geer (Minnen II, 1892, s 189): "Antalet av dem som uteslutande ägna sig åt själsarbeten, är redan större än att samhället kan bereda plats åt dem alla, och hotar att överskrida det antal, som vårt land icke kan umbära för kroppsarbeten. Botemedlet för en lärd överbefolkning är en av vår tids nya frågor..." De dåliga lönerna hade ett samband med denna obalans. Tienden som dåligt avlönad extraordinarie var

SMEDMANS HANDELS-SKOLA,

Stockholm,
Norra Afdelningen,
Norrmalmsgatan 5, 2 tr. upp.

I anseende till det allt mera i anspråk tagna utrymmet i under-tecknade nuvarande lokal vid Stortorget, kommer f. o. m. den 1 April en afdelning att öppnas å Norr, hvilken afdelning kommer att förestås af min son **Karl Andreas**, som under flere år biträdt mig som lärare.

Undervisningsämnenäa blifva desamma som i Stadsafdelningen, nämligen **Bokhålleri, Välskrifning, Svenska språket, Räkning, Korrespondens, Vexellära, Mynt-, Mått- & Viktförhållanden** och **Allmänna kontorsgöromål**, och undervisningstiden i dessa ämnen mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m.

Enär Slöjdskolan i Stockholm f. o. m. denna termins utgång kommer att upphöra och för inträde i den s. k. Tekniska Skolan erfordras kunskap i *de fyra enkla räknesätten, Välskrifning och Svenska språkets form- och satslära*, har under-tecknad beslutat anordna aftonskola såväl för de personer, som i höst ämnat söka inträde i Tekniska Skolan, som ock för andra, hvilka vilja förkofra sig i nämnda ämnen.

Undervisningstiden i Aftonskolan blifver för qvinliga lärjungar mellan kl. 4 och 6 och för manliga mellan kl. 7 och 9 e. m., och på det ätven mindre bemedlade må blifva 1 tillfälle att besöka denna afdelning af skolan, har afgiften bestämts till blott 5 kronor i månaden.

Närmare upplysningar meddelas och anmälningar mottagas intill den 1 April i Stadsafdelningen, Stortorget 16, mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m. samt 4 och 6 e. m. och sedermera i Norra Afdelningens lokal mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m., 4 och 6 samt 7 och 9 e. m.

KARL SMEDMAN,

Handelslärare,

(G. 1013.)

Ordförande i Bokhålleri- & Handelsvetenskaps-Föreningen.

(1580)

Handelsskolor i Stockholm öppnades i takt med den växande industrialismen. Enligt annons i Nya Dagligt allehanda år 1879 öppnade tex Smedmans Handelsskola en filial på Norrmalm med undervisning i ämnen som bokhålleri, välskrifning, räkning, vexellära, mynt-, mått-, och viktförhållande samt allmänna kontorsgöromål.

också, som redan framgått, mycket lång. Ännu i början av 1900-talet kunde det i genomsnitt dröja upp till sju år innan någon uppnådde en ordinarie plats. Männen som drömde om en ämbetsmannakarriär hade föga intresse av att också konkurrera med kvinnorna om de attraktiva befattningarna.

"I justitierevisionsexpeditionen anförtrödes mig nästan endast renskrifning och kollationering..." (s 61). På De Geers tid var renskrifning och liknande rutinsysslor ännu inte någon "typiskt" kvinnlig kontorsyssla. Arbetsuppgifterna var före industrialismen med dess framväxande arbetsvetenskapliga metoder föga uppspaltat och specialiserat. Men när kvinnorna släpptes in på verken, på banker och andra kontorsarbetsplatser var det dock dessa "enahan-

da" uppgifter som inte bara överläts utan också kom att betraktas som givna kvinnoarbeten. Följande citat från en tidigare gjord intervju med ett kvinnligt skrivbiträde som arbetade på Rådhuset på 1880- och 90-talen visar hur dessa kvinnor hade svårt att försörja sig samtidigt som de var utan männens hopp om en tryggad anställning i framtiden:

Egentligen började jag först med att hjälpa en kamrat som var alldeles överlupen med arbete, men så småningom blev jag ständig. Men någon fast lön fick jag inte. Allt betalades för varje handling. Och arvodet var olika allt efter handlingens art. För att jag skrev ut en inteckning fick jag 25 öre, ett lagfartsbevis 40 öre, för s.k. ryggar 10 öre... Arbetstiden var mellan tio och två. Men regeln var att vi ständigt... fick ta hemarbete. Jag gjorde då så, att jag arbetade till

sju på kvällarna, sedan sov jag till klockan två på natten, då var jag åter uppe och arbetade tills det blev tid att gå på stadshuset igen . . . Pennor fick vi hålla oss med själva, men bläck, läskpapper och dylikt höll Rådhuset. För tid, som försattes för kollationering, fick vi ingen ersättning. (EU 23781)

Herrarna vid bruken

– Det började ju så bra i brukssamhället, men hur kunde det gå så illa? Den repliken fälldes i ett TV-magasin för några år sedan i samband med en facklig PTK-konflikt som ytterst rörde tjänstemännens rätt till meningsfullt arbete. Den moderna industri-tjänstemannens vagga stog just vid bruken,

på de brukskontor som var centrala för verksamheten och bygden.

De som kom till bruken för att läras upp till bokhållare för att så småningom avancera till inspektorer eller förvaltare – ”blifva Herrar och befallande” (Handbok i Ståljerns-beredning, 1843–44) – kom från samhällslager strax under det aristokratiska skikt som sökte till ämbetsverken och den byråkratiska karriären. I samma Handbok kan man läsa följande: ”Förledde och lockade af det oberoende lif, och de, i jemförelse med andra Embetsmäns, stora inkomster En Bruksförvaltare synes äga, hafva föräldrarna ur alla medborgareklasser begynnnt sända sin söner som Elever på Bruks-Con-

Trots likartade kläder går det knappast att ta miste vem som var chef och vilka som var anställda på detta foto från Sandvikens järnbruk år 1879. Omgiven av bla en korrespondent, en kassör, en verkmästare, en bokhållare samt en ingenjör och en kemist syns järnbrukets chef konsul C F Göransson som fjärde man från vänster. Foto Sandviks AB historiska arkiv.

toiren, der de för de första åren vanligen betala för dem från 200 till 400 Rgds. Hufvudsakligen Krämares, lägre Embetsmäns och Presters söner, som visat motvilja mot studier..." Det var alltså mycket unga män i 14–15-årsåldern som skickades till bruken av förhoppningsfulla föräldrar som hade råd att betala, och där de fick sin första introduktion i arbetslivet.

Gustav Schröder som i den klassiska skildringen *En bruksbokhållares minnen* (1892) nedtecknat sina erfarenheter från de värmländska bruken under 1830- och 40-talen, beskrev hur det inte fordrades några andra förkunskaper "än att kunna hjälpligt skriva och räkna enkla tal. Bokföring fick man lära sig dit man kom..." (s 63). Och därför "dugde dertill alla som icke dugde till något annat". Men trots den påstådda odugligheten var det dock många som lyckades arbeta sig upp till bruksägare. Inte genom ihärdigt arbete och sparad lön utan genom annan företagsamhet vid sidan om, som "uppköp af växande skogar" (s 62).

Men bruksbokhållarens sociala ställning var inte lika tydlig som den statlige ämbets- eller tjänstemannens. De tillhörde inte bruksägarnas sociala värld – "han både såg och kände att han inte hörde dit" (Schröder, s 65) – men genom sina intellektuella färdigheter ansåg de sig stå över både arbetare och bönder – "Omkring punschbålen under stöj och skrik berättas och afgöres, hvem som slugast vid skilda tillfällen lurat bonden, huru den eller den arbetaren fått sin grundliga bastunad..." (Handbok...)

Denna utanförkänsla gentemot bruksägarna levde kvar under hela seklet. Tage Hedborg som på 1890-talet började sin yrkeskarriär som 15-årig bokhållarlärling har i sina minnen (1974) dock framhållit att den speciella mellanställningen hade både för- och nackdelar (s 16): "För de anställda, som alltid gick under kollektivbeteckningen 'herrarna', hade inackorderingen hos disponenten också sina sidor. Vid matbordet fick man i allmänhet finna sig i att tala när man blev tilltalad, och en viss stelhet kunde lätt bli rådande." Men tillägger: "...så innebar det utan tvivel ett mycket

stort privilegium..." "Man blev införsatt i bolagets och trävaruhanteringsproblem, och om man var en god åhörare, var det mycket vetande man på detta sätt fick sig till livs." De var trots allt i händelsernas centrum.

Bruksbokhållarnas och förvaltarnas värld var ännu mer utpräglat manlig än de statliga verken. En bruksbokhållares arbetsuppgifter var mycket mångskiftande. Det gällde både praktiska utomhussysslor och stillasittande skrivarbeten; både bokhålleri och arbetsledning – "...att se till att folk var på plats, höll sig någorlunda nyktra och skötte sitt arbete" (Almryd 1970, s 9). På grund av de nära och dagliga kontakterna med brukens arbetare ansågs brukskontoren inte vara lämpliga arbetsplatser för kvinnor. Under hela 1800-talet fanns på den svenska landsbygden knappast några förvärvsmöjligheter för medel- och övre medelklassens skriv- och läskunniga döttrar.

Kontorsarbetet – ett hantverk eller själsarbete?

Det här stillasittandet med det eviga räknandet gör en galen till sist! ... Människovärde? Själsfinhet? Hvad bryr sig kryddkrämare om mitt människovärde! Och inte kan jag betala gasräkningen med ett stycke af min själsfinhet! ... (Hugo Öberg, *Det stora kontoret*, 1909)

Att skriva läsligt – men "underlåta alla onödiga krokar, slängar och annan förment grannlåt i bokstäfverna" (C A Muhr, *Brukskatekes*) – att räkna väl, tillhörde en 1800-talstjänstemans viktigaste dygder. Följande citat om brevskrivning på 1850-talet (Hilma Andersson, *Verklighetsbilder*, 1903, s 166f) visar att förberedelserna, ur en sentida betraktares perspektiv, var mycket omständliga:

... Först tog han fram ur skrifbordslådan ett ark postpapper, alltid helark, men aldrig randadt som nu, och vanligen blekblått till färgen med namnet "Bath" ... Han som var så öfvad, skref alltid raka rader; ... Men så kom det värsta: att formera pennan! På en krok å hans skrifbord hängde alltid en bunt gäspennor; den synades,

Interiör från Stockholms Uthyrningsbyrå året 1907. Kvinnan längst till vänster var troligen föreståndarinnan. Hon har egen bordslampa och två telefoner på sitt skrivbord. Den förmodligen sist anställda och yngsta flickan som skriver maskin får sitta i halvmörkret längst bort från fönstren. Foto Blomberg.

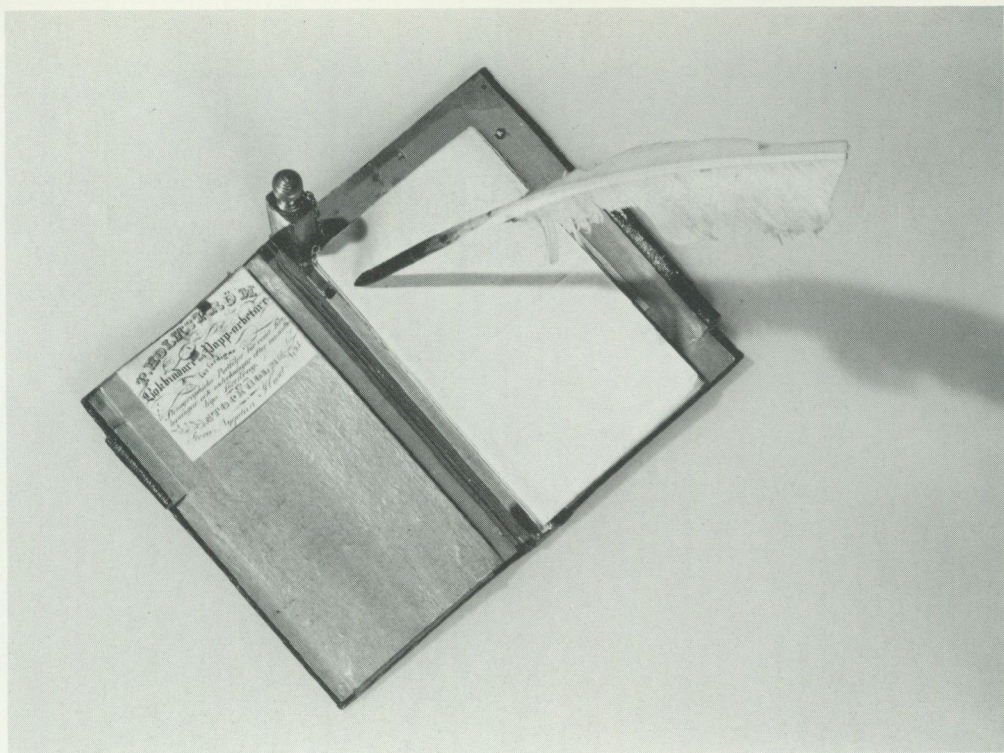
och därur valde han en, som var lämplig; sedan fjädern klippts bort, blef det att med den hvassa "pennkniven", som just häraf fick sitt ännu bibehållna namn, med några få vanda snitt göra ett utmärkt skrifmateriell af gåsens f.d. hvita vackra vingfjädrar. Särskildt det moment – det sista i pennformeringen, när spetsen lades mot tumnageln för att skära den så kallade sprickan, var spännande... men när detta väl lyckats, blef också gåspennan det yppersta skrifmedel, man kunde få... Senare funnos i handeln maskinformade gåspennor i askar... men de voro aldrig nog pålitliga eller omsorgsfullt gjorda – och så kom stålpenan med sin större varaktighet och trängde alldeles ut de föregående.

Noggrannheten, pedanteriet i själva skrivprocessen, i skapandet av bokstäverna och

siffrorna har ofta poängterats i dess självbiografiska källor. Som tex hos Tage Hedborg (s 63):

Allt mycket tidsödande. Eftersom alla uträkningar måste göras minst två gånger kunde utklaringen, kuberingen och faktureringen taga både en och två dagar i anspråk. Sedan den ofta flera sidor långa och med siffror fullspäckade fakturan var uträknad i koncept skulle den prydligt renskrivas. Att skriva vårdat och helst vackert var en stor merit... För egen del gjorde jag vad jag kunde för att förvärva denna konst, vilket man fick lära och öva efter föreskrifter på sitt rum på kvällarna...

Källorna ger också en antydning om att själva skrivandet – formandet av bokstä-

Anteckningsbok med resebläck och gåspenna från 1830-talet.

Blyertspennan från omkring år 1800 har tillhört generalen och greven C A Ehrensvärd.

verna med pennan – betraktades som en *intellektuell syssla* – ett "själsarbete". Innan läskunnigheten var en allmän tillgång ansågs det mycket "bildat" att kunna läsa och skriva. Det fanns ännu ingen tänkt gränsdragning mellan formulerande av själva orden, de symboliska begreppen och det manuella utförandet (jfr Braverman, 1977, s 175f). Formen var lika viktig som dess innehåll. "...och rapporters skrivande var det noga med och gick inte att släppa i hand på vem som helst" (Carlbaum 1930, s 2).

Denna föreställning, att allt som hörde till kontorsarbetet, inklusive renskrivningen i böckerna, betraktades som något "bil-

dat" skulle leva kvar långt in på 1900-talet. Detta trots den med tiden allt skarpare gränsen mellan handens och tankens arbeten. Som för kontorens del accentuerades med skrivmaskinernas och skrivmaskinsflickornas entré i denna dittills så mansdominerade värld.

Källor

- Almryd, H*, (utg) Om bruksbetjänter och bruksmiljö. 1970.
Andersson, H, Verklighetsbilder. 1903.
Berger, M, Fyra kapitel kontorshistoria. U å (stencil).
Braverman, H, Arbete och monopolkapital. 1977.
Carlbaum, B E, Mina memoarer. 1930.

- Croner, F*, Tjänstemannakåren i det moderna samhället. 1951.
De Geer, L, Minnen I-II. 1892.
Göransson, S, Några bidrag till Sandvikens historia tiden 1862-1868. 1912.
Handbok i Ståljärnsberedningen. 1843-1844.
Heckscher, G, Svensk statsförvaltning. 1952.
Hedborg, T, I sågverksrörelsens tjänst. 1974.
Modig, E, Diplomattjänst med mellanspel. 1954.
Muhr, C A, Brukskatekes. 1892. (Skriven på 1830-talet.)
Richardson, G, Kulturkamp och klasskamp. 1963.
Schröder, G, En bruksbokhållares minnen. 1892.
Strindberg, A, Röda rummet. 1879.
Söderberg, H, Martin Bircks ungdom. 1901.
Öberg, H, Det stora kontoret. En krönika. 1909.

The Male Lead

On the King's secretaries and the companies' bookkeepers

The author presents the historical background to the office-clerk society that grew up with industrialism and to the reason why this form of work became so pronouncedly bound up with the traditional roles of the sexes. The exemplification of the conditions and life pattern applying to "office-clerks" in the 19th century has been taken mainly from contemporary memoirs and autobiographies.

The few office-clerks in the 19th century - about 5% of the labour force in the 1860s - were predominantly men. They held positions of trust in the civil service and in private service, from which women were excluded until some time into the 20th century both on formal and conventional grounds. The men, i.e. the civil service officers and employees and the new industrial employers and their staffs could, through their dominant status both in politics and finance in the industrial break-through period, guide the tradition and alone formulate the rules which for a long time decided what were "typically" male and "typically" female occupations.

The growing market created by industrialism, however, came in the later 19th century to need female labour. But how, where and on what con-

ditions was determined by the men owing to their "lead". In the public sector women could obtain subordinate positions in, for example, schools and the medical services, in the new labour-intensive occupations such as the posts and telegraphs. For safety's sake a ceiling was put on their careers, which existed until the 1920s. In the private sector, although the liberty to pursue a trade gave them the same formal rights as men to start a business undertaking, women could on traditional grounds hold their own only in a few service occupations such as the retail and catering trades.

The final section deals with the phenomenon that all office-work, including fair-copying, was in earlier stages regarded as an intellectual occupation. When literacy was still not a general accomplishment, it was considered equally "cultivated" to be able to write neat figures and letters as to formulate the words and the symbolical concepts. And this idea, that office-work was an "intellectual occupation", lived on into the 20th century despite the successive division of labour and the increasingly sharp boundary-line between manual and mental work.